

MƏTN VƏ DİSKURSUN XARAKTERİK FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ

Yegənə İsgəndərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: i.yegana90@hotmail.com

Xülasə. Bədii mətn boşluqda deyil, başqa mətnlərin fonunda yaranır və ondan əvvəl mövcud olanlara istinad edərək və ondan sonra yaradılanlar tərəfindən istifadə olunaraq digər mətnlərlə vəhdət təşkil edir. Ədəbi diskursun özünün qeyri-ədəbi “qanunları” var. Bu xüsusiyyətlər özlüyündə bədii mətnlə diskurs arasında vəhdət təşkil edən parametrlər kimi onların digər diskursiv parametrlərini də təhlil etməyə imkan verir. Məqalədə mətn və diskurs arasındakı xarakterik fərqlər araşdırılır.

Açar sözlər: Diskurs, mətn, ünsiyyət, danışan, kontekst.

CHARACTERISTIC DIFFERENCES BETWEEN TEXT AND DISCOURSE

Yegana Isgandarova

Azerbaijan State Pedagogical University, Baku,
Azerbaijan

Abstract. A literary text is not created in a vacuum, but in the background of other texts and referring to the existed before and being used by the created after it, forms a unity with other texts. The literary discourse has its own non-literary “laws”. These characteristics in themselves allow us to analyze their other discursive parameters, as well as about the parameters that form a unity between the literary text and the discourse. The article examines the characteristic differences between text and discourse.

Keywords: Discourse, text, communication, speaker, context.

ХАРАКТЕРНЫЕ РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ ТЕКСТОМ И ДИСКУРСОМ

Егана Искендерова

Азербайджанский Государственный Педагогический
Университет, Баку, Азербайджан

Резюме. Художественный текст создается не в вакууме, а на фоне других текстов и, ссылаясь на существовавшие до него и будучи использованными созданными после него, образует единство с другими текстами. Художественный дискурс имеет свои нелитературные «законы». Эти характеристики сами по себе позволяют нам анализировать их другие дискурсивные параметры, а также параметры, образующие единство между художественным текстом и дискурсом. В статье рассматриваются характерные различия между текстом и дискурсом.

Ключевые слова: Дискурс, текст, коммуникация, говорящий, контекст.

1. Giriş

Diskurs fəaliyyətdə olan dil hesab olunur. Ümumiyyətlə istənilən halda və məqamda ünsiyyət hadisəsinin alınmasını sadəcə dil deyil, ümumilikdə diskurs adlandırmaq daha məqsədəuyğundur. Diskurs onun iştirakçıları, yəni danışan, dinləyən və ya yazan, oxuyan arasında sövdələşmə kimi görünən linqvistik kommunikasiyadır. Bəzi hallarda diskursu demək olar ki, yalnız danışmaq zamanı istifadə olunan ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul edirlər və onu yazılı nitqdə diskursa daxil etməzlər, yazılı nitqi mətn hesab edirlər. Ümumiyyətlə xüsusilə vurğulamaq vacibdir ki, mətnlər yazılı və ya şifahi, istərsə də böyük və ya kiçik ölçülü olmasına baxmayaraq diskursun bir hissəsi hesab olunurlar. Diskursu mətndə əks olunan linqvistik varlıq kimi qəbul etmək olar. Mətndə parallel kontekstin olması əlbəttə ki, diskursun bərqərar olması

üçün vacib məsələlərdən biridir. Ünsiyyət fəzada baş verdiyi halda diskurs ondan fərqli olaraq tam interaktiv şəkildə özünəməxsus iştirakçıları arasında reallaşır. Diskursun mənasını açıqlayarkən Enkvist [2, s.371] belə deyir: *“Diskurs mətnlə sosial komponentə malik kontekstin vəhdətidir”*. Enkvist bu fikirlə həm mətnlə kontekstin, həm də bununla yanaşı sosial komponent və sosial təcrübənin də vacibliyini bir daha təsdiq edir. Mətn dilçiliyi dilçilikdə yeni yaranmış sahələrdən hesab olunsada özünəməxsus tarixə malikdir. Bu müddət ərzində mətn tədqiq olunmuş, o, diskurs terminindən ayrılmış, bir çox dilçilər onları fərqləndirməmiş, bəziləri isə onlar arasında heç bir uyğunluğun olmaması qənaətinə gəlmişlər və bu səbəbdən hər iki terminə saysız-hesabsız təriflər verilmişdir. Verilən təriflər arasında ən diqqətəlayiq olanı Halliday və Həsənin [3, s.1] tərifləridir: *“Mətn yazılı və ya şifahi, uzunluğundan asılı olmayaraq birləşmiş bir bütünü formalaşdıran hər hansı bir hissədir”*. Belə bir qənaətə gəlmək olar ki, mətnin böyük və ya kiçik olması heç bir əhəmiyyət daşımır. Mətnlər kiçik də ola bilər, böyük də yəni, elə mətn var ki, bir mətnən ibarətdir və elə mətnlər var ki, bir neçə cildlik əsərdir. Mətnlə diskursu fərqləndirməyən Amerika dilçisi Hərris isə belə qənaətə gəlmişdir ki, iki və daha artıq cümlədən ibarət olan mətni diskursdur. O, məsələ ilə bağlı belə bir sual qoyur: *“Biz hər hansı cümlələr ardıcılığınının mətn və ya bir-birilə əlaqəsi olmayan təsadüfi seçilmiş cümlələr olub-olmadığını necə deyə bilərik”* [4]. Dilçi hesab edir ki, mətn bir-biri ilə əlaqəsi olan və birləşərək vəhdət təşkil edən cümlələr toplusudur. Hərris [4], öz məqaləsində belə bir fikir irəli sürür ki, *“diskurs yalnız məsələnin strukturunu müəyyənləşdirir və bu struktur təsadüfi seçilmiş cümlələr ardıcılığında deyil, mətndə mövcuddur”*. Dilçilikdə bəzən mətn və diskursu proses və nəticə kimi fərqləndirirlər ki, burada diskursun proses olması və fəaliyyətdə olması, mətnin isə tamamlanmış xarakterli nəticə olması öz əksini tapır. Mətnlə diskursu bir-birindən ayırmaq qeyri-mümkündür. Diskursun müşahidə olunması və qeydə alınmasında yeganə vasitə mətnidir. Buradan belə qənaətə gəlirik ki, diskurs mətndə gerçəkləşir və həmçinin o, mətn sayəsində reallaşır. Deməli diskurs müəyyən zaman və məkan daxilində yaranan və ərsəyə gələn bir prosesdir və bütövlükdə həm prosesi, həm də nəticəni özündə birləşdirən geniş bir fəaliyyət növüdür. Mətn öncəsi və sonrası koqnitiv proses olaraq, diskursda ünsiyyət bu şəkildə baş verir: ünsiyyət = danışanın diskursu + mətn + həmsöhbətin diskursu. Bəzi ədəbiyyatları incələdikdən sonra, Veysəlli [5, s.22] belə bir qənaətə gəlmişdir: *diskurs = dil və ya üslub özəlliyi (variant) + mətn + kontekst*. Əgər diskurs ünsiyyət kimi qəbul edilərsə, bu zaman mətn və mətnin yaranmasını onun komponentləri sırasına daxil etməliyik. Van Deyk [6] onların fərqli cəhətlərini bu şəkildə izah edir: *“Diskurs - aktual danışılan mətnidir və “mətn” deyilənin abstrakt qrammatik strukturudur. Diskurs nitq, aktual nitq fəaliyyəti ilə əlaqəli konsept olduğu halda, “mətn” dil sistemi, formal linqvistik bilik, linqvistik sərəştə ilə bağlı konseptdir”*.

Mətnlə başlığın olması onu diskursdan fərqləndirən başlıca cəhətlərdən biridir. Demək başlıq, mətni adlandırır, onun əhatə etdiyi mövzunu işıqlandırır, mətnin əsas ideyasını tərənnüm etdirir. *“Mətnin adı pozisional olaraq onunla müşayiət olunan və qrafik işarələrlə təmsil olunan və eyni zamanda ikonik olan, şərti olaraq, təmərküzləşmiş formada bütün məzmunu ifadə edən indeks kimi yanaşılan mətn xarakteri hesab olunur. Mətn strukturunun təhlili mətnə ayrı*

elementlərə parçalanmağa və onların iyerarxik əlaqəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir” [7, s.169]. Bu isə mətnin koheziya və koherentlik komponentlərinin vasitəsilə və məzmunun hesabına yaradılır. Bununla yanaşı, mətnin quruluşunun modelləşdirilməsində əsas başlanğıc nöqtə onun anlaşılması konseptidir. Mətnin yaranması zamanı bu konseptdən istifadə edilir. Bu konsept imkan verir ki, mətn struktur cəhətdən təhlil edilsin və həmçinin bu proses sintaqmatikanın qaydalarına müvafiq olaraq keçirilərək qavranılır. *“Mətn linqvistik təcəssümünü əldə etmədən öncə “müəyyən fərziyyələrə əsaslanan mətnin hissələri olan sözlər, frazalar və cümlələrin semantikasi və ifadəsi arasında əlaqələri aşkara çıxararaq”* [8, s.86], bizim dünya barədə fikirlərimizi və onun fəaliyyət göstərməsi qaydalarını əlaqələndirərək “şəraitə uyğun” fonun bir hissəsi kimi mövcud olur. Bununla da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, mətnin müəllifi və qəbuledicisi ümumi qaydalardan istifadə edərək, birilərinə mətni yaratmağa, digərinə isə mətni dinləməyə və qavramağa imkan verən ümumi qaydalardan istifadə edir. Mətnin strukturu məzmunla yanaşı həm də mətnin növü ilə də müəyyənləşir. Bu zaman mətnlərin janra növləri meydana çıxır. Tədqiqatçılar səthi və dərin olmaqla mətn strukturunun iki səviyyəsinin olması fikrini təsdiq edirlər. Bu iki səviyyənin hər biri mətnin ayrılmaz hissəsi hesab olunur. Turayevanın [9, s.56] fikirlərinə əsasən, *“mətnin strukturu tamamlayıcı məlumatın bir növü olan obyektin global təşkil olunma üsuludur və onun maddi elementləri və onun bir bütöv kimi bütünlüyünü təmin edən arasında əlaqənin tədqiq edilməsini vacib hesab edir”*. Mətn strukturu dil sisteminin elementlərinin birləşməsinə və bu elementlərin bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərməsinə və hətta mətnin məqsədinə uyğun funksiya yerinə yetirməsinə imkan verir. İlk öncə, bədii mətn təşkil olunur ki, onun sayəsində müəllif dil vasitəsilə mətndə dünyanın müəyyən modelini qursun. Bədii mətn və bədii olmayan mətnlər arasındakı fərqi müəyyən aşağıdakı məqamlar aşkar edilir: açıq mətn anlaşılarda, refleksiyanın obyektini mətndən kənarda olur və sadəcə tekstual vasitələrdə təqdim olunur, bədii mətnin anlaşılmasında isə refleksiyanın obyektini özüdür. Başqa cür izah etsək, *“funksional nöqtəyindən nəzərdən müəyyən mədəniyyət sərhədləri daxilində olan hər hansı verbal mətn estetik funksionu gerçəkləşdirmək qabiliyyətindədir, konstruksiya olunan və semantik cəhətdən təşkil olunmaya diqqət yetirən siqnallardan təşkil olunan mətn bədii olacaq”* [10, s.207]. Bədii mətn tamamilə müqayisəolunmaz şəkildə olduqda isə bir başqa cür olur, o, oxşar xarakteristikaları böyük olduğu üçün bədii mətn kimi müəyyənləşdirilir. Onlar bir sıra struktur və estetik xüsusiyyətlər, linqvistik əsərlərin müəyyən formasına aidliyi ilə birləşdirilir və heç də təsadüfi deyil ki, dilçilikdə *“mətnlərin xəyali korpusu”* adlı tematik korpus mətnlərarası əlaqələrlə qarşılıqlı əlaqələndirilən ayrı mətn obyektləri kimi izah olunur [11, s.455]. Yunq tərəfindən təklif olunan bu izah, hal-hazırda bir çox humanitar elmlərdə geniş yayılmışdır. Dilçilikdə bu fikrin müzakirəyə qoyulması diskursun interpretasiyasında bir sıra dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olmuşdur. Diskurs elə bir kommunikativ formadır ki, müəyyən sosial sferada həyata keçən insanlararası kommunikasiya vasitəsilə və sosial fəaliyyətin müəyyən növləri ilə

müşayiət olunur. Həmçinin diskurs real zamanda davam edən və yalnız bu formada təhlil oluna bilən şifahi kommunikasiya kimi başa düşülürdü.

Ədəbiyyat

1. Heinemann W. (2005), Textlinguistik versus Diskurslinguistik? Moderne Deutsche Texte, 17-30.
2. Enkvist N.E. (1989), From text to interpretability: A contribution to the discussion of basic terms in text linguistics. Connexity and Coherence. New York: Mouton de Gruyter, 369-382.
3. Halliday M.A.K., Hasan R. (1976), Cohesion in English. London: Longman, 374.
4. Harris Z. (1952), Discourse analysis: A small text. Language, Vol.28, No.4, 1-30. New York: Linguistic Society of America.
5. Veysəlli F.Y. (2010), Diskurs təhlilinə giriş. Bakı: Təhsil, 140.
6. Ван Дейк Т.А. (1999), К Определению Языка.
<http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/vandijk2.htm>
7. Шипова И.А. (2017), Метасемиотика Художественного Текста: На Материале Немецкого Языка. Москва, 364.
8. Колшански Г.В. (1980), Контекстная Семантика. Москва: Наука, 152.
9. Тураева З.Я. (1986), Лингвистика Текста. Москва: Просвещение, 127.
10. Лотман Ю.М. (1992), О содержании и структуре понятия “художественная литература”. Лотман ЮМ Избранные Статьи, Том.1, 203-216.
11. Jung M. (1996), Linguistische diskursgeschichte. Öffentlicher Sprachgebrauch. Opladen: Westdeutscher Verlag, 143-472.